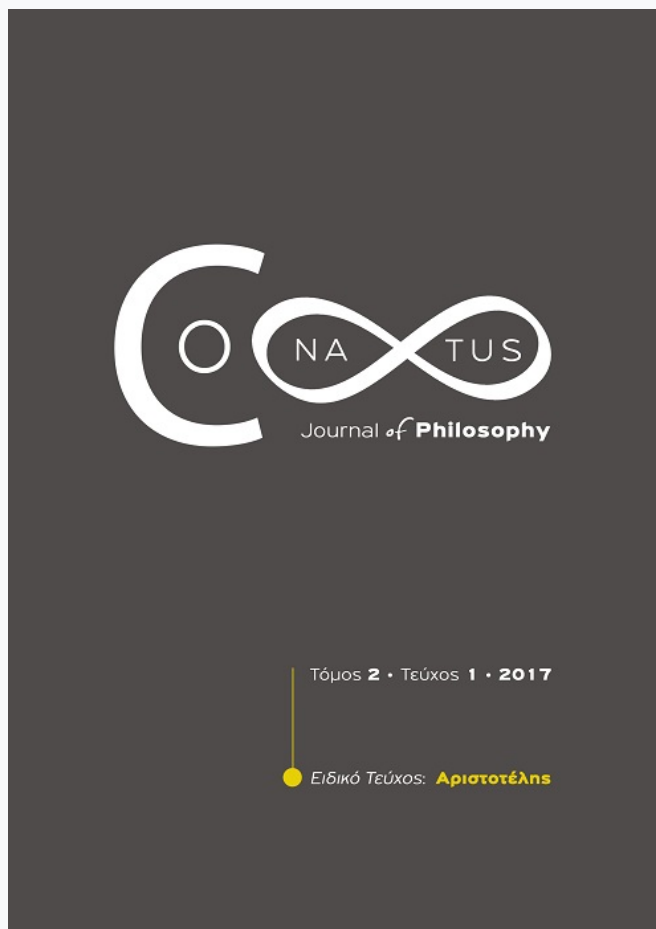

Conatus - Journal of Philosophy

Vol 2, No 1 (2017)

Conatus - Journal of Philosophy SI: Aristotle

Discriminating between Virtues: The Virtue of Friendship according to Aristotle

Georgios Salamouras

doi: [10.12681/conatus.16031](https://doi.org/10.12681/conatus.16031)

Copyright © 2018, Georgios Salamouras

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Salamouras, G. (2018). Discriminating between Virtues: The Virtue of Friendship according to Aristotle. *Conatus - Journal of Philosophy*, 2(1), 127–134. <https://doi.org/10.12681/conatus.16031>

Η διάκριση των αρετών και η αρετή της φιλίας κατά τον Αριστοτέλη

Γεώργιος Σαλαμούρας

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

E-mail address: salamouras.g@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5000-6588>

Περίληψη

Ως αρετές ορίζονται, κατά τον Αριστοτέλη, εκείνες οι «ἔξεις» που είναι αξίες επαίνου: «τῶν ἔξεων δὲ τὰς ἐπαινετὰς ἀρετὰς λέγομεν». Διακρίνονται σε δυο κατηγορίες, στις διανοητικές και τις ηθικές. Η φιλία, κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, θεωρείται κορυφαία αρετή, ανώτερη και από τη δικαιοσύνη. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης, ο οποίος αφιέρωσε το Η' και το Θ' βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* στη λεπτομερή ανάλυση της φιλίας, παρατήρησε ότι η φιλία εξασφαλίζει ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ των πολιτῶν και, κατ' ἐπέκταση, αποτελεί συνεκτικό δεσμό των πόλεων. Ο ενάρετος ἄνθρωπος ενεργεί με ελεύθερη βούληση, χαίρεται να πραγματοποιεῖ καλές πράξεις, ἐνὸς λυπάται ὅταν διαπράττει το κακό. Ο ἄνθρωπος, για να εἶναι εὐδαίμων, πρέπει ἀπαραιτήτως να ενδιαφέρεται για τα αγαθὰ της ψυχῆς του, οφείλει να εἶναι ενάρετος καθ' ὅλη τη διάρκεια της ζωῆς του και ὄχι μόνο για ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα: «δοκεῖ δ' ὁ εὐδαίμων βίος κατ' ἀρετὴν εἶναι».

Με το παρόν δοκίμιο εστιάζουμε την προσοχή μας στις ηθικές αντιλήψεις του Σταγειρίτη φιλοσόφου, οι οποίες κυρίως εμπεριέχονται με τον πιο αξιόπιστο τρόπο στα *Ἠθικά Νικομάχεια*.¹ Ειδικότερα, επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στην διάκριση των αρετῶν, και συγκεκριμένα στην αρετή της φιλίας. Στην πραγματικότητα, σκοπὸς των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* – σχεδόν στο σύνολό τους – εἶναι μια διεξοδικὸ-τατη διερεύνηση περὶ της αρετῆς, η οποία εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση για το αγαθὸ και την κατάκτηση της εὐδαιμονίας.

Η φιλία θεωρείται ἀπὸ τον Αριστοτέλη, ως μια ἐξαιρετικὰ σημαντική αρετή ἢ μια ἐνέργεια «μετ' ἀρετῆς», ἀπαραίτητη για τη ζωὴ του αν-

¹ Οι ηθικές ἀπόψεις του Αριστοτέλους δύνανται ἐπίσης να ἀναζητηθοῦν στα *Ἠθικά Εὐδήμεια*, στα *Ἠθικά Μεγάλα* και στα *Πολιτικά*.

θρώπου. Δύναται να διακριθεί σε τρία είδη, ωστόσο μόνο η τέλεια φιλία, η «κατ' ἀρετήν», οδηγεί τον άνθρωπο στην ηθική του τελείωση και στην ευδαιμονία. Στη λεπτομερή ανάλυση για τη φιλία ο Αριστοτέλης παρατήρησε ότι από πολιτική άποψη η φιλία έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθ' όσον εξασφαλίζει ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ των πολιτών και αποτελεί, όπως επισημάνει, συνεκτικό δεσμό των πόλεων. Ο ενάρετος ή φρόνιμος ενεργεί με ελεύθερη βούληση, χαίρεται να πραγματοποιεί καλές πράξεις και λυπάται όταν διαπράττει το κακό. Ο άνθρωπος, για να είναι ευδαίμων, πρέπει απαραίτητως να ενδιαφέρεται για τα αγαθά της ψυχής του οφείλει να είναι ενάρετος καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και όχι μόνο για ένα μικρό χρονικό διάστημα.²

I. Ορισμός και διάκριση των αρετών

Ως αρετές, κατά τον Αριστοτέλη, ορίζονται οι «ἔξεις» εκείνες, οι οποίες είναι άξιες επαίνου: «τῶν ἔξεων δὲ τὰς ἐπαινετὰς ἀρετὰς λέγομεν».³ Η αρετή είναι κάτι το οποίο αποκτάται με την επίμονη και τη συνεχή άσκηση· είναι συνήθεια με βάση την οποία ο άνθρωπος καθίσταται καλός και αποκτά τη δυνατότητα να πράττει αποδοτικά το έργο του.⁴ Οι αρετές στον άνθρωπο δεν είναι ούτε έμφυτες ούτε αντίθετες με τη φύση του⁵ υπάρχει μέσα του η ικανότητα να τις αποκτήσει και να τις τελειοποιήσει, ωστόσο η εν λόγω ικανότητα οφείλει να αναπτυχθεί διά του έθους.⁶ Στα *Ἠθικά Νικομάχεια*, και συγκεκριμένα στην αρχή του Β' βιβλίου, οι αριστοτελικές αρετές διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: τις διανοητικές και τις ηθικές. Οι διανοητικές αρετές αφορούν στο «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής του ανθρώπου, ενώ οι ηθικές αρετές αναφέρονται στο «ἐπιθυμητικόν», το οποίο μετέχει τόσο στο «λόγον ἔχον», όσο και στο «ἄλογον» της ψυχής του. Στις διανοητικές αρετές περιλαμβάνονται η σοφία, η φρόνηση και η σύνεση, οι οποίες αναφέρονται στην ενεργητικότητα του νου και του λόγου, ενώ αποκτώνται και αυξάνονται δια της διδασκαλίας⁷ για το λόγο αυτό χρήζουν εμπειρίας και χρόνου. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης δεν είναι απόλυτος στη θέση αυτή, διότι αφήνει ένα περιθώριο σε μια ενδεχομένως εγγενή προέλευση των διανοητικών αρετών με την εισαγωγή της λέξης «τὸ πλείον». Αντίθετα, οι ηθικές αρετές, τις οποίες ορίζει ως «ἔξεις

² Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* (στο εξής Η. Ν.), μετάφραση Δ. Λυπουρλής, τ. 1-2 (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006). Βλέπε Κ' 1177 a 2-3: «δοκεῖ δ' ὁ εὐδαίμων βίος κατ' ἀρετήν εἶναι». Βλέπε επίσης Ευαγγελία Μαθαργιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι* (Αθήνα: Da Vinci, 2014), 498.

³ Η.Ν., Α' 1103 a 9.

⁴ Η.Ν., Β' 1106 a 23-24: «ἡ ἔξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὐτὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει».

⁵ Η.Ν., Β' 1103 a 24-26: «οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκῶσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους».

⁶ W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μετάφραση Μ. Μητσού (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2010), 273.

⁷ Κ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης* (Θεσσαλονίκη: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία, 1962), 342-43.

προαιρετικές», αποκτώνται μέσω του εθισμού του ανθρώπου σε ενάρετες πράξεις.⁸

Στη διάκριση αυτή του Σταγειρίτη διαπιστώνουμε ότι στις διανοητικές (έλλογες) αρετές περιλαμβάνεται η φρόνηση, η οποία ωστόσο δεν μπορεί να ορισθεί απλά ως ένα είδος αρετής, αλλά ως αναγκαία προϋπόθεση, διότι διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ευδαιμονία του ανθρώπου, διατρέχοντας και επηρεάζοντας την ηθική αρετή.⁹ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο πρώτος που ασχολήθηκε διεξοδικά με το θέμα του διδακτού της αρετής ήταν ο Πλάτων, τις σχετικές απόψεις του οποίου ο Σταγειρίτης φιλόσοφος υιοθέτησε σχεδόν αυτολεξεί. Συγκεκριμένα, στους *Νόμους* αναφέρει ότι το ήθος διαμορφώνεται σε πολύ μικρή ηλικία από το έθος, «[...]κυριώτατον γὰρ οὖν ἐμφύεται πᾶσι τότε τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθος».¹⁰ Ο συγγραφέας των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, πριν προβεί στον ορισμό της ηθικής αρετής, επικαλείται και δέχεται την διδασκαλία των Πυθαγορείων για τις αντίθετες δυνάμεις που κυβερνούν τον κόσμο: την αντίληψή τους, για παράδειγμα, ότι το κακό βρίσκεται στην πλευρά του απείρου και το αγαθό στην πλευρά του πεπερασμένου, προβαίνοντας έτσι σε διασύνδεση κακίας και πολλαπλότητας, αρετής και μοναδικότητας.¹¹ Μολονότι οι αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, ωστόσο η απόκτησή τους δεν είναι αντίθετη με την ανθρώπινη φύση· ο άνθρωπος δημιουργήθηκε για να τείνει προς τις αρετές. Η εν λόγω ροπή δεν έχει καταναγκαστικό χαρακτήρα, αλλά είναι αποτέλεσμα της προαίρεσης, της ελεύθερης και συνειδητής επιλογής του. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να επιλέξει μια πορεία για τη ζωή του· αυτό όμως συνεπάγεται αυτόματα και αναγκαστικά ότι θα προκύψουν συγκεκριμένα επακόλουθα. Την αρχική αυτή επιλογή ονομάζει ο Αριστοτέλης *προαίρεση*: «ὄλως γὰρ ἔοικεν ἡ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι».¹²

Οι ηθικές αρετές είναι πολλές· συγκεκριμένα ο φιλόσοφος μας έχει δώσει έναν κατάλογο δώδεκα ηθικών αρετών¹³, μεταξύ των οποίων σπουδαιότερες θεωρούνται η σωφροσύνη και η ελευθεριότητα. Οι αρετές αυτές ορίζονται ως ἔξεις προαιρετικές, ενώ αποκτώνται με τη συνήθεια και την άσκηση, δεν μπορούν δε να αποκτηθούν αν προηγουμένως δεν έχουμε ενεργήσει αναλόγως.¹⁴ Για παράδειγμα, πράττοντας τα δίκαια γινόμαστε

⁸ H.N., B' 1103 a 14-19: «Διττής δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἢ μὲν διανοητικῆ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἢ δ' ἠθικῆ ἔξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τούνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους».

⁹ Θ. Σκαλτσάς. *Ο Χρυσός Αιών της Αρετής: Αριστοτελική Αθική* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993), 19.

¹⁰ Πλάτων, *Νόμοι*, VII 792 e.

¹¹ H.N., B' 1106 b: «Ἐτι τὸ μὲν ἀμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν (τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπείρου, ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἶκαζον, τὸ δ' ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου), τὸ δὲ κατορθοῦν μοναχῶς (διὸ καὶ τὸ μὲν ῥάδιον τὸ δὲ χαλεπὸν, ῥάδιον μὲν τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, χαλεπὸν δὲ τὸ ἐπιτυχεῖν)· καὶ διὰ ταῦτ' οὖν τῆς μὲν κακίας ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ ἔλλειψις, τῆς δ' ἀρετῆς ἡ μεσότης· ἐσθλοὶ μὲν γὰρ ἀπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί».

¹² H.N., Γ' 1111 b 29.

¹³ Κ. Γεωργούλης, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (Αθήνα: Παπαδήμας, 2012), 311.

¹⁴ H.N., B' 1106 b 36 - 1107 a 1: «Ἐστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἔξις προαιρετικῆ, ἐν μεσότητι οὐσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν».

δίκαιοι, τα σώφρονα σώφρονες, τα ανδρεία ανδρείοι κ.ο.κ. Η ηθική αρετή ορίζεται ως «έξη που αφορά τις επιλογές μας και βρίσκεται στο μέσον, στο μέσο όμως το σε σχέση προς εμάς, το μέσον αυτό καθορίζεται από τη λογική, πιο συγκεκριμένα, από τη λογική που θα καθόριζε ο φρόνιμος άνθρωπος».¹⁵ Επίσης, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί μόνο στις ηθικές αρετές τον όρο *μεσότητα*.

Η αρετή, η οποία αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την ευδαιμονία του ανθρώπου, βρίσκεται μεταξύ δυο ακροτήτων¹⁶, εκ των οποίων η μία είναι έλλειψη και η άλλη υπερβολή. Παραδείγματος χάριν, η ανδρεία βρίσκεται μεταξύ της θρασύτητας και της δειλίας, η φιλία μεταξύ της κολακείας και της μισανθρωπίας. Στο ερώτημα ποιός ορίζει το μέσον, ο Αριστοτέλης απαντά: ο ορθός λόγος του φρονίμου.¹⁷ Παρόλα αυτά, ο συγκεκριμένος ορισμός της ηθικής αρετής ως μεσότητας δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις περιπτώσεις, διότι όταν πρόκειται για το άριστον και το καλό η αρετή αποτελεί ακρότητα.

II. Η αρετή της φιλίας

Το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης, αφιερώνει δυο από τα δέκα βιβλία των *Ηθικών Νικομαχείων* – το Η' και το Θ' – στην αρετή της φιλίας φανεώνει τη σημαντικότητά της. Η φιλία θεωρείται από τον Αριστοτέλη κορυφαία αρετή, ανώτερη και από τη δικαιοσύνη, με την οποία συναποτελούν την κατεξοχήν κοινωνική αρετή. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος επικαλείται δυο λόγους για τους οποίους μελετά την έννοια της φιλίας, αφ' ενός διότι η φιλία είναι αρετή ή προϋποθέτει την αρετή και αφ' ετέρου διότι είναι αναγκαία για την κοινωνική ζωή.¹⁸ Αναφέρει πως κανείς άνθρωπος δεν θα προτιμούσε να ζει χωρίς φίλους, ακόμη και αν είχε στην κατοχή του όλα τα αγαθά¹⁹, διότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον και έχει την τάση από την φύση του να ζει με τους άλλους ανθρώπους: «πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ συζῆν πεφυκός».²⁰ Η φιλία είναι το ελατήριό της κοινωνικής συμβίωσης, ωστόσο ο στόχος της δεν έγκειται στην απλή συμβίωση, αλλά σε αγαθές πράξεις.²¹

Η πείρα μας διδάσκει ότι ο φίλος είναι ένα από τα μεγαλύτερα αγαθά που μπορεί κάποιος να αποκτήσει. Στους ευημερούντες η ύπαρξη φίλων παρέχει τη δυνατότητα της προσφοράς ευεργεσιών· για τους πτωχούς και

¹⁵ Στ. Βιοβιδάκης, *Η Υφή της Ηθικής Πραγματικότητας* (Αθήνα: Leaderbooks, 2009), 197.

¹⁶ Θ. Πελεγοίνης, *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2010), 86.

¹⁷ Η.Ν., Β' 1107 a 2-5: «Μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ καθ' ἔλλειψιν καὶ ἔτι τῶ τὰς μὲν ἔλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἔν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἔν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρείσθαι».

¹⁸ Αυτόθι, Θ' 1155 a 2. «ἔστι γὰρ ἀρετὴ τις ἢ μετ' ἀρετῆς, ἔτι δ' ἀναγκαϊότατον εἰς τὸν βίον».

¹⁹ Αυτόθι, Θ' 1155 a 3. «ἄνευ γὰρ φίλων οὐδεὶς ἔλοιτ' ἂν ζῆν, ἔχων τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ πάντα».

²⁰ Αυτόθι, Γ' 1169 b 18.

²¹ I. Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του*, τόμος Β', μετάφραση Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1999), 292.

δυστυχούντες οι φίλοι είναι το καταφύγιο· για τους νέους, οι σύμβουλοι που τους αποτρέπουν από λάθη· για τους ηλικιωμένους, εκείνοι που θα τους φροντίσουν και θα τους στηρίξουν· για όσους είναι στην ακμή της ηλικίας τους εκείνοι που θα τους ενισχύσουν στις καλές πράξεις.²² Επιπροσθέτως, η φιλία εξασφαλίζει τη συνοχή και την ειρήνη των πόλεων περισσότερο από τη δικαιοσύνη. Αν δε οι πολίτες είναι μεταξύ τους φίλοι, καθίσταται περιττή η δικαιοσύνη, διότι αυτός που αγαπά κάποιον θα του αποδώσει ό,τι αποδίδει και στον εαυτό του, το καλό και το δίκαιο.²³ Εξάλλου, ανάγκη φίλων έχουν όλοι οι άνθρωποι· η παρουσία τους είναι αναγκαία ευχαρίστηση και στην ευτυχία και στην δυστυχία: «ἔστι τι γὰρ καὶ ἡ παρουσία αὐτῆ τῶν φίλων ἡδεῖα καὶ ἐν ταῖς εὐτυχίαις καὶ ἐν ταῖς δυστυχίαις».²⁴

Κατά τον Αριστοτέλη τρία είναι τα κυριότερα είδη της φιλίας. Ο φιλόσοφος τα διακρίνει με βάση το κίνητρο που ωθεί τους ανθρώπους στην απόκτησή τους. Τα τρία είδη είναι τα εξής: α) η φιλία «διὰ τὸ χρησιμὸν», β) η φιλία «δι' ἡδονὴν» και γ) η φιλία «κατ' ἀρετὴν». Στα δυο πρώτα είδη ενδίδουν όσοι ενδιαφέρονται για τις ηδονές ή το όφελος. Είναι φιλίες κίβδηλες, «κατὰ συμβεβηκός» και εφήμερες, διαλύονται εύκολα και συντηρούνται όσο οι άλλοι είναι σε θέση να μας ωφελούν ή να μας παρέχουν ευχαρίστηση. Και επειδή στόχος είναι - πέραν των άλλων - και η ψυχική ηρεμία, οι φιλίες αυτών των ειδών πρέπει να αποφεύγονται και να απορρίπτονται, διότι επιφέρουν δυσάρεστα αποτελέσματα.²⁵ Στο τρίτο και υψηλότερο επίπεδο, δημιουργεί ο άνθρωπος τη φιλία «κατ' ἀρετὴν», στην οποία ο φίλος βοηθά το φίλο να ζήσει την καλύτερη δυνατή ζωή.²⁶ Ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει αυτή τη φιλία ως άριστη, τέλεια, βέβαιη, μονιμότατη, κάλλιστη και πολυτιμότερη από όλες.²⁷ Πρόκειται για την τέλεια και αληθινή φιλία, η οποία δημιουργείται ανάμεσα σε αγαθούς και όμοιους ανθρώπους με μοναδικό γνώμονα το καθαυτό καλό. Είναι φιλία σταθερή και μόνιμη, διότι προϋποθέτει την αρετή.²⁸

Εκτός από τα παραπάνω είδη, υπάρχει και η «καθ' ὑπεροχὴν» φιλία, η οποία αναπτύσσεται συνήθως μεταξύ άρχοντος και άρχομένου. Τέτοιες φιλίες μεταξύ άλλων, είναι εκείνες των γονέων προς τα τέκνα, του μεγαλύτερου προς τον νεότερο, του άνδρός προς τη γυναίκα, του αξιωματικού με το στρατιώτη. Συνήθως, δημιουργούνται ανάμεσα σε ανθρώπους που έχουν κοινά ενδιαφέροντα, συμμετέχουν στις ίδιες δραστηριότητες

²² Η.Ν., Θ' 1155 a 12-16: «Και νέους δὲ πρὸς τὸ ἀναμάρτητον καὶ πρεσβυτέροις πρὸς θεραπείαν καὶ τὸ ἑλλείπον τῆς πράξεως δι' ἀσθένειαν βοηθείας, τοῖς τ' ἐν ἀκμῇ πρὸς τὰς καλὰς πράξεις· σὺν τε δὴ ἐρχομένων καὶ γὰρ νοῆσαι καὶ πράξει δυνατώτεροι».

²³ Π. Κόντος, *Η Αριστοτελική Ηθική ως Οντολογία: Φρόνησις, Τέχνη, Σοφία* (Αθήνα: Κριτική, 2000), 108.

²⁴ Η.Ν., Γ' 1171 a 28.

²⁵ Θ. Πελεγορίνης, *Ηθική Φιλοσοφία* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997), 23.

²⁶ Ross, 327.

²⁷ Η.Ν., Θ' 1156 a 7- b 29, Γ' 1164 a 9-13. Βλέπε επίσης Μαραγγιανού-Δερμούση, 507.

²⁸ Η.Ν., Θ' 1156 b 5: «Τέλεια δ' ἐστὶν ἡ τῶν ἀγαθῶν φιλία καὶ κατ' ἀρετὴν ὁμοίων· οὗτοι γὰρ τ' ἀγαθὰ. ὁμοίως βούλονται ἀλλήλοις ἢ ἀγαθοί, ἀγαθοί, δ' εἰσὶ καθ' αὐτούς».

και γενικότερα έχουν ίδιες εμπειρίες. Εδώ οφείλουμε να αναφέρουμε ότι στην αριστοτελική φιλοσοφία η οικογένεια παρουσιάζεται ως ένας σημαντικότερος παράγοντας ηθικής, καθώς και ως πηγή αρετής από την οποία αντλεί η δημόσια ηθική.²⁹ Οι ενάρετοι γίνονται φίλοι ο ένας για χάρη του άλλου, αποφεύγοντας να χρησιμοποιούν το φίλο ως μέσο, αλλά καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του ο φίλος προάγει την αρετή. Δεν είναι εύκολο να αποκτήσει κανείς πολλούς φίλους αυτού του είδους· άλλωστε, η αληθινή φιλία σε λίγους αναφέρεται.³⁰

Ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της αληθινής φιλίας είναι η ανιδιοτελής αγάπη του ενός προς τον άλλο και η προθυμία προσφοράς ευεργεσιών. Είμαι φίλος κάποιου σημαίνει ότι επιθυμώ και πράττω κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να τον προάγω και να τον οδηγώ στην ευδαιμονία του.³¹ Και επειδή η ευδαιμονία είναι η ενέργεια της ψυχής «κατ' αρετήν» προκύπτει ότι, όταν αγαπούμε κάποιον, επιθυμούμε αυτός να γίνει ενάρετος. Ο ενάρετος, όπως συμπεριφέρεται στον εαυτό του, έτσι συμπεριφέρεται και στον φίλο του, διότι ο φίλος είναι εαυτός του: «έτερος γάρ αυτός ο φίλος ἐστίν».³² Η φιλία μεταξύ των ενάρετων ενισχύεται με την συναναστροφή· επιπλέον, καθένας από τους φίλους πρέπει να αναγνωρίζει ότι και ο έτερος αναγνωρίζει τη δική του αφοσίωση και στοργή.³³ Η φιλία είναι πάνω από όλα επικοινωνία, επικοινωνία με λόγους και σκέψη, αυτή άλλωστε είναι και η ουσία της συμβίωσης των ανθρώπων: «[...]κοινωνεῖν λόγων καὶ διανοίας· οὕτω γὰρ ἂν δόξειεν τὸ συζῆν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων λέγεσθαι».³⁴ Η φιλία είναι επίσης συνυφασμένη με την ευδαιμονία του ανθρώπου· και αν ακόμα δεχθούμε ότι ο ευδαίμων είναι αυτάρκης, δεν έπεται ότι η φιλία είναι περιττή. Ο Αριστοτέλης θεωρεί παράλογο τον ισχυρισμό μερικών ότι οι ευτυχημένοι και αυτάρκεις εφόσον έχουν όλα τα αγαθά, δεν έχουν ανάγκη φίλων.³⁵ Πώς είναι δυνατόν ο ευδαίμων, ενώ έχει όλα τα αγαθά, να μην χρειάζεται να έχει φίλους, που είναι το μεγαλύτερο από τα εξωτερικά αγαθά; «Δοκεῖ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν μέγιστον εἶναι».³⁶ Κατά τον Αριστοτέλη, λοιπόν, ο ευδαίμων έχει ανάγκη φίλων και, μάλιστα, «σπουδαίων».³⁷ Επιπροσθέτως, με την πολιτική φιλία – τη σχέση δηλαδή κατανόησης και αγάπης μεταξύ συμπολιτῶν – οι πόλεις οδηγούνται στην ομόνοια ασφαλέστερα από ό,τι με τη δικαιοσύνη, εφόσον οι φί-

²⁹ J. Swanson, *The Public and the Private in Aristotle's Political Philosophy* (London: Cornell University Press, 1992), 16.

³⁰ Η.Ν., Γ' 1171 b 15: «οὕτω δ' ἔχειν ἔουκε καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων· οὐ γίνονται γὰρ φίλοι πολλοὶ κατὰ τὴν ἔταιρικὴν φιλίαν, αἱ δ' ὕμνουμναι ἐνδυσὶ λέγονται».

³¹ Δ. Κούτρας, *Η Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλους: Αί Αρεταί τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς Φιλίας* (Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1973), 117.

³² Η.Ν., Γ' 1170 b 6.

³³ M. Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction* (New York: Cambridge University Press, 2005), 264.

³⁴ Η.Ν., Γ' 1170 b 14-15.

³⁵ Αυτόθι, Γ' 1169 b 3.

³⁶ Αυτόθι, Γ' 1169 b 22.

³⁷ Αυτόθι, Γ' 1169 b 23-24: «[...] δεῖ ἄρα τῷ εὐδαίμονι φίλων».

λοι δεν αδικούν ποτέ ο ένας τον άλλο.³⁸

Ιδιαίτερα στη σύγχρονη κοινωνία διαπιστώνουμε έμπρακτα την ανιδιοτελή προσφορά φιλίας και αγάπης προς τους συνανθρώπους μας, που έχουν βρεθεί σε δεινή θέση. Η πολιτεία ενεργεί σε παρόμοιες περιπτώσεις με τους διάφορους θεσμούς αλληλεγγύης, όπως η βοήθεια στο σπίτι, η σίτιση, η στέγαση και η φιλοξενία αστέγων σε διάφορες δομές. Αλλά και κάθε πολίτης, χωρίς να γνωρίζει προσωπικά τον έχοντα ανάγκη, διαθέτει, συνήθως, μέρος των αγαθών του προς στήριξη των δυστυχούντων συνανθρώπων του. Η φιλία στην ανώτερη μορφή της αποβλέπει στην ηθική τελείωση και την ευδαιμονία όχι μόνο των φίλων, αλλά γενικότερα όλων των ανθρώπων· συνδέεται με την ευτυχία, εφόσον ευτυχισμένος είναι ο πληρέστερα και σταθερότερα ευδαίμων.

III. Τελικές παρατηρήσεις

Συμπερασματικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι αρκετές από τις ηθικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη είναι εξαιρετικά επίκαιρες. Έχουν διαχρονικό χαρακτήρα και μπορούν να χρησιμεύσουν στον σύγχρονο άνθρωπο σε σχέση με την ηθική του συμπεριφορά. Οι αρετές, και συγκεκριμένα η αρετή της φιλίας, είναι αναγκαίες για την κοινωνική ζωή διότι εξασφαλίζουν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο αφ' ενός την ανθρώπινη ευδαιμονία, και αφ' ετέρου την συνοχή και την ειρήνη των πόλεων. Από το άλλο μέρος, ωστόσο, γεννάται το ερώτημα: Μήπως οι αρετές είναι μια απαρχαιωμένη έννοια που δεν έχει θέση στην υφή της σύγχρονης ηθικής πραγματικότητας; Πράγματι, μια τέτοια αναβίωση, λόγω του κατακεραματισμού των αξιών στη σύγχρονη κοινωνία, καθιστά σχεδόν αδύνατη την ανάδυση ενός πολιτισμού αρετών.³⁹ Αυτού του είδους η εφαρμογή προϋποθέτει τη λειτουργία μιας κοινότητας ενεργών πολιτών που συμμερίζονται το αρμονικό ιδεώδες της ανθρώπινης ευδαιμονίας, κάτι που στις μέρες μας έχει χαθεί και φαντάζει δύσκολο να ξαναβρεθεί. Παρόλα αυτά, ο σύγχρονος άνθρωπος οφείλει να αναζητήσει την ευδαιμονία στο μέτρο και στον ενάρετο βίο και όχι στον πλούτο, τη δόξα, τη δύναμη και την ηδονή, διότι τα παραπάνω, ως πρόσκαιρα, τον αποσυντονίζουν από τον δρόμο της αρετής. Τόσο η υπερβολή, όσο και η έλλειψη, το πιο πιθανό είναι να επιφέρουν εν τέλει δυστυχία. Η ευδαιμονία δύναται να αναζητηθεί στην αληθινή φιλία, την *κατ' αρετήν*, που είναι το σπουδαιότερο δώρο της ζωής στον άνθρωπο, και το μοναδικό του στήριγμα σε κάθε περίπτωση.

³⁸ Αυτόθι, Θ'1155 a 23-27: «ἔοικε δὲ καὶ τὰς πόλεις συνέχειν ἢ φιλία, καὶ οἱ νομοθέται μᾶλλον περὶ αὐτὴν σπουδάζειν ἢ τὴν δικαιοσύνην· ἢ γὰρ ὁμόνοια ὁμοίων τι τῆ φιλία ἔοικεν εἶναι [...] καὶ φίλων μὲν ὄντων οὐδὲν δεῖ δικαιοσύνης». Βλέπε επίσης Μαραγγιανού-Δεσμίου, 506-507.

³⁹ Βιβιδιάκης, 43.

Αναφορές

Αριστοτέλης. *Ηθικά Νικομάχεια*. Τόμος 1-2. Μετάφραση Δημήτριος Λυπουρλής. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006.

Βριβιδάκης, Στέλιος. *Η Υφή της Ηθικής Πραγματικότητας*. Αθήνα: Leaderbooks, 2009.

Γεωργούλης, Κωνσταντίνος. *Αριστοτέλης ο Σταγυρίτης*. Θεσσαλονίκη: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία, 1962.

Γεωργούλης, Κωνσταντίνος. *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Παπαδήμας, 2012.

Düring, Ingemar. *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του*. Τόμος Β'. Μετάφραση Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1999.

Κόντος, Παύλος. *Η Αριστοτελική Ηθική ως Οντολογία: Φρόνησις, Τέχνη, Σοφία*. Αθήνα: Κριτική, 2000.

Κούτρας, Δημήτριος. *Η Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλους – Αί Αρεταί τῆς Δικαιοσύνης και τῆς Φιλίας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1973.

Μαραγγιανού-Δεσμύση, Ευαγγελία. *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*. Αθήνα: Da Vinci, 2014.

Pakaluk, Michael. *Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction*. New York: Cambridge University Press, 2005.

Πελεgrίνης, Θεοδόσης. *Ηθική Φιλοσοφία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Πελεgrίνης, Θεοδόσης. *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2010.

Ross, David W. *Αριστοτέλης*. Μετάφραση Μ. Μητσού. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2010.

Σκαλτσάς, Θεόδωρος. *Ο Χρυσός Αιών της Αρετής: Αριστοτελική Ηθική*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993.

Swanson, Judith. *The Public and the Private in Aristotle's Political Philosophy*. London: Cornell University Press, 1992.